

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

УДК 94(477)

Станіслав Кульчицький

доктор історичних наук, професор, в.о. головного наукового співробітника,
відділ історії України 20–30-х рр. ХХ ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), s_kul@ukr.net

ПЕРЕДУМОВИ, ПЕРЕБІГ І ПІДСУМКИ «ПАРАДУ СУВЕРЕНІТЕТІВ»

«Парадом суверенітетів» іронічно називають процес розпаду СРСР. Як правило, його пов'язують або з вадами проголошеної М.Горбачовим політики «перебудови суспільно-політичного устрою й соціально-економічного ладу», або зі злою волею керівників трьох слов'янських республік, які зібралися в Біловезькій пущі та оголосили, що Радянський Союз як геополітична реальність відтепер не існує. Показано, що дії керівників загальносоюзного центру й союзних республік у ситуації системної кризи, котра поглиблювалася, істотно вплинули на процес дезінтеграції, проте сам він обумовлювався як об'єктивними причинами, що проявилися у другій половині ХХ ст., так і діями партійних керівників попередніх поколінь. Доводиться також констатувати, що політики й суспільствознавці третього радянського покоління погано уявляли собі природу радянської системи влади, форма якої істотно відрізнялася від її суті. У зв'язку з цим обґрунтовується докорінна відмінність революційного марксизму середини ХІХ ст. від ленінізму, який формувався за інших історичних обставин. Аналізується створена В.Леніним унікальна модель тоталітарної влади, яка не мала нічого спільного з марксизмом, але використала марксистську філософію та фразеологію з метою маскування своєї незалежності від народу. Особлива увага приділяється обставинам розробки й затвердження конституційної реформи 1988 р., яка зруйнувала ленінську модель влади та повернула громадянам країни суверенність, здобуту суспільством після повалення самодержавства, але втрачену після більшовицького перевороту осені 1917 р. Усунення партії від виконання державних функцій і запровадження вільних виборів з альтернативними кандидатами перетворило ради на органи демократичної влади, тоді як партія була відкинута на узбіччя політичного життя. Оскільки радянська імперія, включаючи «соціалістичну співдружність», тобто поневолені країни Центрально-Східної Європи, трималася на диктатурі вождів КПРС, ліквідація цієї диктатури неочікувано для ініціаторів політики «перебудови» призвела до суверенізації спочатку зовнішнього пасу імперії, а потім і союзних республік. Встановлю-

ється, що процес переходу влади від компартійних комітетів до обраних на вільних виборах рад народних депутатів був досить тривалим і поєднаним із процесом суверенізації союзних республік. Суверенізація Української РСР простежується шляхом дослідження обставин прийняття двох державотворчих документів – Декларації про державний суверенітет та Акта проголошення незалежності. Особливу увагу приділено відносинам між комуністичною більшістю та опозицією у складі народних депутатів Верховної Ради, а також плинному співвідношенню між ортодоксами й суверен-комуністами у складі комуністичної більшої. Встановлюються обставини, за яких Президія Верховної Ради, що складалася переважно з представників комуністичної більшої, спочатку припинила діяльність КПРС–КПУ на території України, а через кілька днів заборонила КПУ.

Ключові слова: революційний марксизм, марксистська фразеологія в ленінізмі, радянська система влади, «перебудова», конституційна реформа 1988 р., вільні вибори 1990 р., «парад суверенітетів», Декларація про державний суверенітет України, Акт проголошення незалежності України.

Вираз «парад суверенітетів» приписують ініціаторові політики «перебудови» М.Горбачову. Останній генеральний секретар ЦК КПРС у ситуації системної кризи, що підточувала підвалини радянської наддержави, вкладав у поняття «перебудови» «оновлення соціалізму», надання йому «демократичного й гуманного характеру». Іншими словами, ішлося про перехід від «реального соціалізму» з планово-директивною економікою та компартійною диктатурою до держави, яка ґрунтується на верховенстві права, повновладних представницьких інститутах, ринковій економіці, світоглядному плюралізмі. Якщо сказати коротше та без радянської лексики – про перехід від тоталітарного до демократичного ладу. М.Горбачов спромігся усунути компартійну диктатуру й отримав у підсумку «парад суверенітетів», учасниками якого стали спочатку залежні від Кремля країни так званої «ялтинської Європи», а потім – союзні республіки. Завершальний етап «перебудови» характеризувався розпадом планово-директивної економіки, заборонаю КПРС–КПУ і розпадом СРСР.

На відміну від колоніальних, які проіснували аж до 1960-х рр., останні багатонаціональні імперії традиційного типу розпалися у ході Першої світової війни. Лише Російська тоді була реставрована більшовиками, але на інших, тоталітарних, засадах. Існуванню радянської ракетно-ядерної наддержави не могли загрозувати зовнішні сили. Не було загрози й з боку внутрішніх сил, тому що можливий опір надійно паралізувався компартійно-чекістською диктатурою. Однак, будучи пережитком імперської епохи впродовж трьох поколінь, СРСР усе-таки розпався, коли вичерпав закладені у своїй будові ресурси розвитку та не зміг відповідати на виклики часу.

Отже аж ніяк не М.Горбачов спричинив розпад радянської імперії, на чолі якої стояв спочатку як генеральний секретар ЦК КПРС, а потім – як президент СРСР. Відмова його від компартійної диктатури, як буде показано далі, була вимушеним кроком, викликаним об'єктивними обставинами. Так само лідери трьох слов'янських республік Б.Єльцин (Росія), Л.Кравчук

(Україна), С.Шушкевич (Білорусь), які зібралися в Біловезькій пушці у грудні 1991 р. і заявили *urbi et orbi*, що Радянський Союз більше не існує як геополітична реальність, лише зареєстрували результат об'єктивних історичних процесів.

Чи мали архітектори горбачовської «перебудови» план трансформації держави-комуни, як висловлювався В.Ленін, у демократичну країну? Чи були вони впевнені в тому, що здатні зміцнити пануючий у такій державі лад контрольованою «революцією згори», як це завжди траплялося в попередній російській історії? Чого були варті оптимістичні розмови про постперебудовний «соціалізм із людським обличчям», які опосередковано доводили, що побудований у СРСР комуносоціалізм – це соціалізм «із нелюдським обличчям»? Чи були вони впевнені, що ленінсько-сталінський лад, над яким почали експериментувати архітектори «перебудови», узагалі можна назвати соціалізмом? До академіка АН СРСР Л.Абалкіна тільки в 1990 р. дійшла проста істина: розмови про соціалізм у СРСР – пустопорожня балаканина. Виступаючи на XXVIII з'їзді КПРС, він заявив: «Ми часто говоримо, що будували “не той” соціалізм, що тепер ми будемо будувати інший – гуманний, демократичний. Треба ясно уявити собі, що соціалізм ми не будували взагалі й в умовах соціалістичного суспільства не жили»¹.

Чи дійшли ці слова економіста зі світовим іменем до свідомості ініціаторів «перебудови»? Можна пересвідчитися, що в їхніх уявленнях про оточуючий світ вирував цілковитий хаос, коли проаналізувати не тільки заяви тієї доби, а й сформовані значно пізніше роздуми про неї. Показовим у цьому відношенні став збірник статей співробітників Міжнародного фонду соціально-економічних і політологічних досліджень («Горбачов-Фонд»), опублікований через два десятиліття після проголошення курсу на «перебудову». Укладач видання – проф. МДУ ім. М.Ломоносова, а за «перебудови» консультант міжнародного відділу ЦК КПРС В.Кувалдін – чесно визнав:

«Що являв собою СРСР на початку 1985 року, коли у східній супердержаві з'явився новий лідер? Строго кажучи, у нас і сьогодні немає переконливої відповіді на це запитання. Ще на початку 80-х років тодішній радянський керівник Ю.Андропов прямо заявив, що ми доладно не знаємо суспільства, в якому живемо. Ані бурхливі перебудовні роки, ані наступна насичена історія пострадянських держав не наблизили нас до розуміння природи радянської системи»².

Мабуть, у реформаторів уже були підстави підозрювати хибність характеристики радянської системи, поширювану нею самою. Проте зрозуміти її вони не змогли. Деякі з них навіть через два десятиліття після приходу М.Горбачова до влади були неспроможні позбутися радянських стереотипів. У цьому можна переконатися, читаючи статтю іншого автора збірника – помічника

¹ Правда (Москва). – 1990. – 7 июля.

² Кувалдин В. Три развилки горбачёвской перестройки // Прорыв к свободе: О перестройке двадцать лет спустя: Критический анализ. – Москва, 2005. – С.89–90.

президента «Горбачов-Фонду» (тобто самого М.Горбачова), а в роки «перебудови» – заступника директора Інституту теорії та історії соціалізму при ЦК КПРС проф. Б.Славина. На його думку, у радянському суспільстві спостерігалася боротьба двох тенденцій: демократичної та антидемократичної. Перша пов'язувалася з переходом від «воєнного комунізму» до нової економічної політики, із розумінням політичного заповіту В.Леніна як реального шляху до оновлення держави-комуни й обґрунтування нового, відмінного від марксизму, бачення соціалізму. Саме ця демократична тенденція в розвитку радянського суспільства породила у другій половині ХХ ст. хрущовську «відлигу» й горбачовську «перебудову»³.

Б.Славин ані на йоту не відійшов від бачення історії СРСР, властивого періоду боротьби з «культутом особи»: про пов'язаність учення К.Маркса з природою російського комуносоціалізму; про непричетність політики «воєнного комунізму» 1918–1920 рр. до комуністичної програми РКП(б) 1919 р.; про сумісність останніх листів і статей В.Леніна з ідеями, сформульованими ним самим у цій програмі. Аналізуючи передумови «параду суверенітетів», доведеться зупинитися на роз'ясненні природи радянської системи, починаючи від ідей, запозичених В.Леніним у К.Маркса.

Той «магічний кристал», крізь який більшовики дивилися на оточуючий світ, називався марксизмом-ленінізмом. Однак засновник і вождь партії більшовиків запозичив від «революційного», як він висловлювався, марксизму середини ХІХ ст. тільки фразеологію, опубліковану К.Марксом та Ф.Енгельсом у «Маніфесті Комуністичної партії» (1848 р.). До характеристики комунізму К.Маркс повторно звернувся лише в 1875 р., коли в Готі відбувся об'єднавчий з'їзд німецьких соціалістів. У «Критиці Готської програми» (видана Ф.Енгельсом тільки в 1891 р.) він поділив комунізм на дві фази за принципом розподілу матеріальних благ: соціалізм (із розподілом за працею) і повний комунізм (із розподілом за потребами). Для позначення першої фази було використано популярний термін «соціалізм», проте Марксіви комуносоціалізм мало спільного мав з уявленнями тодішніх соціалістів про майбутнє суспільство соціальної справедливості.

На відміну від своїх попередників, К.Маркс та Ф.Енгельс не малювали утопічних картин «світлого майбутнього», а тому вважали свої погляди на комунізм науковими. Проте комунізм основоположників марксизму теж був утопічним. Головна ідея «Маніфесту Комуністичної партії» вкладалася в кілька рядків: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності»⁴. Тим самим комуністичний спосіб виробництва матеріальних благ повинен був обійтися без породжуваних приватною власністю товарно-грошових і ринкових відносин.

Фатальна помилка основоположників марксизму полягала в тому, що вони пов'язували знищення приватної власності у формі націоналізації (тобто передачі власності в руки нації) або усупільнення (передачі її в

³ Славин Б. Перестройка в зеркале современных интерпретаций // Там же. – С.134.

⁴ Маркс К., Энгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії // *Їх же*. Твори. – Т.4. – К., 1959. – С.422.

руки суспільства) з автоматичним виникненням колективної, тобто загальнонародної, власності. Хиба полягала в тому, що вони не врахували однієї суттєвої обставини: ані нація, ані класове суспільство, яке втратило ієрархізовану структурованість після трансформації станів у класи, не мали «рук». Це були аморфні спільноти, нездатні діяти в унісон у конкретних обставинах.

Здійснювати перетворення мав, на думку К.Маркса та Ф.Енгельса, пролетаріат, який руйнував буржуазну державу і встановлював державу диктатури пролетаріату. Щоправда, у «Маніфесті Комуністичної партії» ми не знайдемо виразу «диктатура пролетаріату» – уперше він з'явився тільки у статті К.Маркса від березня 1850 р. в лондонському журналі, який він редагував. Проте це не має значення, ішлося про пролетарську державу як державу «диктатури пролетаріату». Формула пролетарської революції, що містилася в «Маніфесті...», звучала так (тут і далі курсив мій – С.К.): «Пролетаріат використовує своє політичне панування для того, щоб вирвати у буржуазії крок за кроком весь капітал, централізувати всі знаряддя виробництва в руках держави, тобто пролетаріату, організованого як пануючий клас»⁵.

Між капіталізмом і комунізмом, на думку основоположників марксизму, знаходився період революційного перетворення першого у другий, і держава цього періоду мусила бути державою диктатури пролетаріату. Як мав відбуватися цей трансформаційний процес, К.Маркс та Ф.Енгельс не уточнювали. Говорячи про суть комуністичних перетворень, Ф.Енгельс у праці «Анти-Дюринг» обмежувався такою словесною еквілібристикою:

«Пролетаріат бере державну владу і перетворює засоби виробництва насамперед у державну власність. Але тим самим він знищує самого себе як пролетаріат, тим самим він знищує всі класові відмінності і класові протилежності, а разом із тим і державу як державу... Перший акт, в якому держава виступає дійсно як представник усього суспільства, – є в той самий час останнім самостійним актом її як держави. Втручання державної влади в суспільні відносини стає тоді в одній галузі за другою зайвим, і само по собі засинає»⁶.

Ототожненням робітничого класу з державою диктатури пролетаріату основоположники марксизму знімали питання про принципову відмінність пролетаріату як аморфної спільноти від пролетарської держави, яка мала «руки» й «голову» в особі своїх очільників, тобто була структурованою та ієрархізованою спільнотою. Ця держава після «експропріації експропріаторів» у формі націоналізації (усуспільнення) починала володіти, користуватися й розпоряджатися всіма засобами виробництва. Унаслідок цього створена робітничим класом держава не «засинала», як сподівався Ф.Енгельс, а ставала всемогутньою, здійснюючи від імені нації (суспільства)

⁵ Там само. – С.429.

⁶ Там само. – Т.20. – С.275.

політичну та економічну диктатуру. Диктатуру над ким? Зрозуміло, над нацією (суспільством).

Комуністичні перетворення справді знищували у суспільстві приватних власників, але вони не знищували саму приватну власність. Власником експропрійованих засобів виробництва мала стати держава в особі своїх очільників. Але ж комунізм, як запевняли К.Маркс та Ф.Енгельс у «Маніфесті Комуністичної партії», означав знищення приватної власності. Нерозрізнення аморфних спільнот (нація, суспільство, клас) від структурованих (держава, партія) перетворювало революційний марксизм середини XIX ст. на *утопічну теорію*.

Родоначальники марксизму рік за роком втрачали реальний вплив на своїх послідовників, хоч мали, особливо в Німеччині, незаперечний авторитет. Справедливо вважаючи, що живі класики відстають від життя, лідери соціал-демократичних партій переконувалися, що краще рухатися в напрямі узгодження інтересів капіталістів і робітників, ніж тримати курс на знищення капіталу – рівноправного з робочою силою агента виробничого процесу. Економічну діяльність, пов'язану з використанням і примноженням капіталу, вони вважали не менш важливим полем для прикладення інтелекту, ніж діяльність у сфері науки, культури, релігії. Більш того, соціал-демократи почали розглядати приватне підприємництво як найважливішу сферу занять, що матеріально забезпечувала інші сфери й давала можливість здійснювати заходи, спрямовані на оздоровлення ринкової економіки та зниження соціальної напруги у суспільстві. У парламентах вони могли пропагувати посилення державного контролю за підприємництвом, перерозподіл бюджетних коштів на користь людей із низькими доходами або навіть націоналізацію засобів виробництва (як правило, із викупом). Залишаючись соціалістами за світоглядом, вони ставали у практичній діяльності партнерами політичних партій, котрі представляли інтереси капіталу. В Європі останньої чверті XIX ст. вже починалися, хоч в уповільненому режимі, процеси, яким тільки після Другої світової війни підібрали властиву назву: перетворення капіталістичних держав на соціальні.

Натомість частина російських соціал-демократів, яка ввійшла в історію під назвою «більшовиків», узяла на озброєння ідеї революційного марксизму, сформульовані до європейських революцій середини XIX ст. Росія не знала революцій, а коли перша з них почалася, то зазнала поразки. Використовуючи ідеї революційного марксизму в конкретних умовах Росії початку XX ст., В.Ленін аж ніяк не збирався перетворюватися на комуніста-утопіста. Він винайшов формулу влади, здатну поєднати структуровану спільноту, якою була його партія, з неструктурованими – класом і суспільством. Як зв'язку було використано ради – самоврядні організації страйкуючого пролетаріату, які вперше з'явилися в Росії під час революції 1905–1907 рр. Завдання полягало в тому, щоб зв'язати ради з партією більшовиків і перетворити їх за допомогою партії з розпорочених по всій країні самодіяльних організацій на представницький орган державної влади. Вивчаючи написаний В.Лениним у листопаді 1905 р. лист до редакції

газети «Правда» під назвою «Наші завдання й ради робітничих депутатів», ми бачимо, що він уже тоді опрацював концепт держави-комуни, здатної здійснити радикальні соціально-економічні перетворення комуністичного характеру.

У цьому листі натрапляємо на дві дивні з першого погляду тези. По-перше, В.Ленін не бачив доцільності в тому, щоб рада (йшлося про Петербурзьку раду робітничих депутатів) «примикала цілком до однієї якої-небудь партії». По-друге, він уважав «недоцільним вимагати від ради робітничих депутатів прийняття соціал-демократичної програми і вступу до Російської соціал-демократичної робітничої партії». І найголовніше: В.Ленін був схильний «раду робітничих депутатів розглядати як знаряддя *тимчасового революційного уряду*», і вважав, що «вона повинна проголосити себе тимчасовим революційним урядом усієї Росії», або (що те саме, тільки в іншій формі) «має *створити* тимчасовий революційний уряд»⁷.

Проекція дій В.Леніна в 1917–1920 рр. на 1905-й рік дає підстави стверджувати, що вже під час першої російської революції вождь більшовиків розглядав ради як уряд, нерозривно поєднаний із диктатурою власної партії. Як досягалася бажана нерозривність?

З одного боку, вимагалось організаційно відділити ради від партії, і ця вимога представлена в даній статті. З іншого – треба було забезпечити цілковитий і безроздільний контроль за революційним урядом рад із боку партії більшовиків. Це означало, що останні повинні були витіснити з рад конкуруючі політичні партії й наповнити їх членами власної партії та безпартійними депутатами, котрі їм співчували. Унаслідок цього партія більшовиків починала існувати у двох формах: як політична організація, що здійснювала під прикриттям маскувального терміна «диктатура пролетаріату» свою власну диктатуру; як ради, котрі мали вагомі управлінські функції, але переставали являти собою окрему політичну силу.

В.Ленін без усякого піетету ставився до робітничого класу. Услід за К.Марксом він називав його «класом у собі», який у власному середовищі здатний виробити тільки тред-юніоністську свідомість. Перетворити робітників на «клас для себе», тобто переключити його увагу з вимог про підвищення заробітної плати або поліпшення умов праці на здобуття політичної влади могла, як він запевняв, тільки організація революціонерів, керована різночинною інтелігенцією. Організацією, яка виконувала роль пролетарського авангарду, він уважав тільки свою партію. Такої ролі В.Ленін не визнавав навіть за соціал-демократами-меншовиками, котрих уважав опортуністами, що зреклися, як і західноєвропейські соціал-демократи, революційного марксизму. Хто мав керувати партією, а через партію – державою озброєних робітників? Відповідь була однозначною: вожді. На відміну від інших політичних партій, в основу будови партії більшовиків закладався принцип «демократичного централізму». Більшовицька партія, як висловлювався

⁷ Ленін В.І. Наші завдання і Рада робітничих депутатів: Лист до редакції // *Його ж.* Повне зібрання творів. – Т.12. – К., 1970. – С.56–57.

В.Ленін, була «партією нового типу». Партійна маса мусила беззастережно коритися своїм вождям. Під машкарою «диктатури пролетаріату» в ленінізмі приховувалася диктатура партійних вождів.

Система рад розміщувалася в народній товщі, а самі ради складалися з представників народу й обиралися народом. В.Ленін був переконаний, що більшовики спроможні витіснити з рад усі інші партії й перетворити їх на додаткову форму власного існування. Тільки тоді виникала диктатура вождів, міцно пов'язана з народною товщею та одночасно – цілком незалежна від народу. На конференції більшовиків у квітні 1917 р. він визначив природу майбутньої радянської влади цілком відверто: «Така влада є диктатурою, тобто спирається не на закон, не на формальну волю більшості, а прямо, безпосередньо на насильство»⁸. Перетворившись після перевороту осені 1917 р. на урядову партію, більшовики за допомогою негайно створеної організації чекістів вичистили з рад представників інших партій. Зливаючись з партією, в якій уся влада зосереджувалася в керівництві, ради зникали як незалежна політична сила. Перелившись у ради й називаючи власну диктаторську владу «радянською», партія В.Леніна дістала можливість заглибитися в народні низи.

Завдяки розмежуванню функцій партія зберігала політичне керівництво, але звільнялася від відповідальності за повсякденні справи. Ради були позбавлені політичного впливу, проте на них покладалися в повному обсязі розпорядчі функції. Термін «радянська влада» однаковою мірою стосувався обох частин владного тандему. У назві цієї влади не знайшлося місця для партії, так само, як їй не знайшлося місця в перших радянських конституціях. Ради перетворилися на всепроникну і всеохопну владу, але тільки тому, що були зрошені з організаційною структурою партії. Завдяки зрощенню з радами партія ставала державною, хоч словосполучення «державна партія» в радянські часи ніколи не вживалося.

Отже тандем «партія – ради» був політичною силою, функціонально поділеною за ознаками здійснення диктатури й поточного управління. Щоб представити його перед суспільством у вигляді двох сил, частину депутатів рад рекрутували з безпартійних. Але радянські громадяни могли обирати як своїх представників в органи влади тільки кандидатів у депутати від «блоку комуністів і безпартійних».

Термін «диктатура партії» в радянські часи теж офіційно не використовувався, тому що суперечив облудному терміну «диктатура пролетаріату». Диктатура партії могла здійснюватися тільки у вигляді диктатури вождів. Диктатура вождів матеріалізувалася у вигляді органів державної безпеки – специфічної структури, будованої, як і всі інші підконтрольні партії організації, на засадах «демократичного централізму».

Своєю компартійною частиною тандем влади був повернутий до членів партії. Унаслідок її побудови на засадах «демократичного централізму» вожді не залежали від вибору рядових партійців, хоч останні регулярно обирали

⁸ Там само. – Т.31. – С.341.

керівні органи партії відповідно до статутних вимог. Своєю радянською частиною компартійно-радянський тандем обертався до народу. Населення країни не тільки обирало персональний склад радянських органів, але й наділялося цілком реальними управлінськими або контрольними функціями. У народності такої системи влади важко було сумніватися ще й тому, що свої керівні кадри вона брала з народних низів.

Диктатура радянської системи, тобто не обмежена законами влада вождів, базувалася не тільки на насиллі, але й на пропаганді. Вплив на маси, переконування їх – такими були основні завдання відділів агітації і пропаганди партійних комітетів. Безпосередній зв'язок із населенням давав можливість мобілізувати мільйони людей на виконання сформульованих вождями завдань. Ради, в яких працювали сотні тисяч депутатів, стали ефективним «передавальним пасом» від керівних органів державної партії до населення. Без організаційних, ідеологічних та емоційних зв'язків із масами більшовики не змогли б докорінно перебудувати найглибші основи повсякденного життя, як того вимагала теорія марксизму-ленінізму.

Як усі інші держави тоталітарного типу, більшовицька держава здійснювала абсолютне панування над суспільством. На відміну від інших тоталітарних держав вона характеризувалася глибоким проникненням своїх інститутів у товщу суспільства. Після встановлення радянської влади зникли народжені раніше осередки громадянського суспільства, тому що стали неможливими невідконтрольні центру горизонтальні зв'язки між організаціями (навіть компартійними). У вертикалізованому суспільстві партійні, радянські, профспілкові, комсомольські, кооперативні й усі громадські організації почали відігравати роль «передавальних пасів» від керівників партії до народних низів. Це означало, що структури держави-комуни пронизали собою всю товщу суспільства, держава віддала йому свій власний кістяк. Обручами терору, пропаганди та виховання держава й суспільство скріплювалися в органічну цілісність – своєрідне державосуспільство. Унаслідок цього комуністична доктрина К.Маркса втратила утопічність, радянська держава здобула здатність експропріювати суспільство.

Дві окремо існуючі, але взаємопереплетені владні вертикалі створювали непроникну стіну між формою і суттю радянської влади. За конституційною формою це була робітничо-селянська влада, а за внутрішньою суттю – незалежний від народного волевиявлення диктаторський режим. Для іноземних спостерігачів радянські органи здавалися лише фасадом, за яким приховувалася диктатура партійних комітетів. Один із найавторитетніших фахівців з історії Росії Р.Пайпс так і писав: «Державна влада у країні формально належала ієрархічно організованому, демократично обраному радам. Фактично вони були тільки фасадом, за яким приховувався справжній суверен – комуністична партія»⁹. А насправді радянська влада

⁹ Пайпс Р. Россия при большевиках. – Москва, 1997. – С.183.

була двоєдиним політичним організмом, окремі компоненти якого *не могли існувати у відриві один від одного*. Відділені функціонально, обидві вертикалі влади фактично розчинялися одна в одній на персональному рівні. В.Ленін у 1921 р. підкреслював: «Як правляча партія, ми не могли не зливати з “верхами” партійними “верхи” радянські, – вони у нас злиті і будуть такими»¹⁰.

Сказане вище виявилось необхідним, щоб зрозуміти природу радянської системи влади, від якої відмовлялися М.Горбачов і його команда реформаторів. Перш за все генеральний секретар ЦК КПРС подбав про оновлення вищого партійного керівництва, із допомогою якого мав намір здійснювати назрілі та перезрілі перетворення. За неповних три роки, до кінця 1987 р., було відправлено на пенсію п'ятьох членів політбюро ЦК КПРС, які уособлювали брежневський «застій», а в наступні два роки – ще двох (А.Громико, В.Щербицький). Проте новий склад вищого партійного керівництва знову-таки поділився на реформаторів на чолі з О.Яковлевим і консерваторів, очолюваних Є.Лигачовим. Керівники нижчих щаблів партійної ієрархії теж виявилися малоприсадибними для ролі реформаторів. Помічник М.Горбачова О.Черняєв у нотатках, що стосувалися 1984 р., писав: «Важелі управління відмовляли. Волаюча картина нездарності, сірості та брехливості, переродження бюрократічних начальників демонструвалася кожного разу при звітах міністрів і секретарів обкомів на засіданнях секретаріату ЦК КПРС й політбюро»¹¹. О.Яковлев у спогадах висловлювався не менш різко, але на вищому рівні узагальнення, коли характеризував невдалі спроби М.Горбачова змінити ситуацію у країні: «Михайло Сергійович робив спроби умовити або змусити номенклатуру йти за ним до кінця. Та чи можна було перетворити яструба на синицю, змусити тиранію полюбити демократію?»¹².

Провал економічних перетворень 1985–1986 рр. змусив М.Горбачова радикалізувати курс на «перебудову». Восени 1986 р. він особисто очолив підготовку пленуму ЦК КПРС, присвяченого кадровій політиці партії. Усупереч засадам «демократичного централізму» форум ЦК мав затвердити можливість прямих та альтернативних виборів комуністами «першого» керівника – від секретаря первинної організації до секретарів обкомів і республіканських організацій. Процес виборів опинявся у зоні громадського контролю, тобто проголошуване гасло «гласності» одержувало яскраве політичне забарвлення¹³.

На пленумі ЦК КПРС, що відбувся у січні 1987 р., було схвалено ключове питання – про альтернативні вибори партійних керівників при таємному голосуванні. Також прийняте рішення про скликання першої після війни всесоюзної партконференції¹⁴. Принципове питання про альтернативні й

¹⁰ *Ленін В.І.* Звіт про політичну діяльність ЦК РКП(б) 8 березня 1921 р. // *Його ж.* Повне зібрання творів. – Т.43. – К., 1974. – С.15.

¹¹ *Черняєв А.* Был ли у России шанс? – Москва, 2003. – С.48.

¹² *Яковлев А.* Сумерки. – Москва, 2003. – С.476.

¹³ *Пихоя Р.Г.* Советский Союз: история власти: 1945–1991. – Москва, 1998. – С.496–497.

¹⁴ Там же. – С.499.

таємні вибори в партійних організаціях справді потребувало затвердження не на пленумі ЦК, а на з'їзді або конференції. У нотатках О.Черняєва знаходимо такий пассаж:

«Присвячений кадровій політиці знаменитий січневий пленум ЦК, на якому уперше після Леніна було сказано про виведення самої партії та її ЦК за те, що трапилося у країні, за її кризовий стан, не дав потрібних перебудови результатів. А Горбачов пов'язував із ним дуже великі сподівання. Партія й надалі не виявляла ані бажання, ані здатності виконувати роль авангарду перетворень (набагато пізніше М.Горбачов визнав, що вона за самою своєю природою не була придатна для цього). Він придумав вихід: через всесоюзну партійну конференцію позбавити КПРС владних державних функцій і відновити повновладдя рад, ліквідоване Сталіним в 20-х роках»¹⁵.

Це свідчення дорогого коштує. Воно показує, наскільки компартійно-радянські керівники третього покоління не розуміли специфіки радянської системи влади. О.Черняєв навіть у 2003 р. (рік публікації його книжки) вважав, що за В.Леніна ради користувалися повновладдям. Такої думки був і його патрон, коли закликав здійснити «повновладдя рад». Це засвідчує запозичення у ході конституційної реформи 1988 р. тих форм організації рад, які народилися в ленінську добу і проіснували до Конституції СРСР 1936 р.

Справді, М.Горбачов уже під час січневого (1987 р.) пленуму ЦК КПРС мав намір не обмежуватися запровадженням альтернативних виборів у партійних організаціях. У березні, коли у СРСР відбувалися вибори в місцеві ради народних депутатів, деякі виборчі округи було вирішено в порядку експерименту перетворити на багатомандатні. Виборці іноді писали на бюлетенях те, що вважали за потрібне сказати владі. Такі бюлетені виборчі комісії вважали недійсними, але листи до влади копіювали й передавали в «компетентні органи». Деякі написи на бюлетенях тематично збігалися з майбутньою реформою, хоч виборці навіть не здогадувалися, що вона може відбутися:

«Наказ один – на керівні посади призначати безпартійних, а комуністи показали себе, від мала до велика, шахраями (Москва); Поки буде одна партія, нічого доброго чекати не можна (Москва); Влада повинна належати радам, а не партії (Москва); У нас однопартійна система, а повинна бути багатопартійна, щоб жодна партія не могла тиснути на ради народних депутатів (Україна); Вибори – чиста формальність, наші депутати – порожнє місце в радах. Фактично вся влада знаходиться в партійних органах та виконкомах, які вирішують все і за всіх (Україна)»¹⁶.

¹⁵ Черняєв А. Был ли у России шанс? – С.63.

¹⁶ Пихоя Р.Г. Советский Союз: история власти: 1945–1991. – С.506–507.

Звідси видно, що конституційна реформа відповідала настроям народу. Очевидно також, що реформатори з оточення М.Горбачова не йшли назустріч цим настроям повною мірою, а бажали реалізувати їх без усунення партії з політичного життя.

На XIX Всесоюзній партконференції, що відбулася у червні 1988 р., було вирішено перетворити радянські органи влади у справжні владні структури, прямо не залежні від парткомів та їх апаратів. На практиці це означало ліквідацію тандему «партія – ради».

Компартійна диктатура завжди була конституційно невизначеною, хоча в Основному законі СРСР від 1936 р. партія вже згадувалася як «керівне ядро всіх організацій трудящих, як громадських, так і державних»¹⁷. Функції «керівного ядра» не вказувалися, проте радянські люди звикли думати, що цей публіцистичний вираз достатньою мірою характеризував повноваження вождів.

Невизначеність функцій партійних органів у конституціях СРСР 1936 р. та УРСР 1937 р. й детальний опис у них повноважень радянських органів сполучалися з одночасним зайняттям партійною номенклатурою радянської посади відповідного рівня. Особа, яка працювала першим секретарем обкому партії, мала бути за посадою народним депутатом союзної або республіканської Верховної Ради. Секретареві райкому партії належало ставати депутатом обласної, або принаймні – районної ради. Упродовж десятиліть депутатство в радах було звичним для партійних чиновників, і тому вони сприйняли запропонований генеральним секретарем ЦК КПРС перехід влади від парткомів до виконкомів рад як щось незвичне, але не незвичайне. Функціонери партійної ланки влади готові були погодитися на здійснення своїх керівних функцій з іншого крісла – голови ради або виконкому ради відповідного рівня. Щоб заручитися підтримкою неопублічних функціонерів, ініціатори реформи винайшли лазівку: депутатом можна було обратися не тільки у виборчому окрузі, але й через висування громадсько-політичними організаціями. Проте переважна більшість делегатів конференції були впевненими в тому, що одержать депутатський мандат у виборчому окрузі без проблем – як завжди. Отже XIX конференція КПРС схвалила конституційну реформу.

Що насправді трапилося? Зникнення тандему «партія – ради» означало, що суверенна влада у СРСР перейшла від монополюючої, тобто державної, партії до суспільства. Країни, в яких суспільство панує над державою, тобто визначає на виборах персональний склад вищих державних установ, прийнято називати демократичними. Країни, в яких держава панує над суспільством, тобто формує склад державних установ без участі суспільства або за допомогою імітації виборчого процесу, прийнято називати тоталітарними. Схвалена вищим партійним форумом КПРС конституційна реформа перетворила Радянський Союз із тоталітарної на демократичну країну. Однак це була надто своєрідна демократична країна: без традицій

¹⁷ Історія Радянської Конституції: 1917–1936. – К., 1937. – С.380.

демократії, із суспільством, яке в усьому звикло покладатися на державу, із комуністичним кістяком у своїй товщі, який паралізував вільні рухи суспільного організму. Виборці повинні були пройти довгий шлях, щоб перетворитися з гвинтиків ленінсько-сталінської держави-комуни на повноцінних громадян. Вони ще не подолали цей шлях до кінця навіть у наші дні. Проте, як висловлювався М.Горбачов, «процес пішов».

Від часів, коли партія ховалася від конституції, її рішення треба було проводити через радянські органи влади. М.Горбачов виніс питання про конституційну реформу на затвердження позачергової XII сесії Верховної Ради СРСР, яка відбулася 29 листопада – 1 грудня 1988 р. Реформа не зустріла заперечень із боку депутатів, у більшості своїй – тих самих представників компартійно-радянської номенклатури. Виникає запитання: чи передбачали її ініціатори політичні наслідки вільних виборів? Адже партійні комітети уже не могли визначати кандидатів від «блоку комуністів і безпартійних», які за відсутності конкурентів завжди проходили в парламент. У виборчих округах склалися умови для боротьби за мандат, гострота якої залежала від політичної зрілості громадян.

Схвалена партконференцією конституційна реформа була поставлена на всенародне обговорення. Його підсумки підбив М.Горбачов на позачерговій сесії Верховної Ради СРСР. Обговорювалася аж ніяк не конструкція ленінської системи влади, котра спиралася на диктатуру вождів, тобто усувала ради від прийняття політичних рішень і перетворювала їх на реєстратора постанов, що приймалися партійними органами. Ця конструкція була надійно схована за словами-симулякрами, котрі радянські люди сприймали як реальні поняття: «народовладдя», «блок комуністів і безпартійних», «демократичний централізм».

З останнім терміном ще в ленінські часи трапилася конфузія: борці з антидемократичними проявами в партійному житті назвали себе прибічниками статутної вимоги демократичного централізму (децистами), явно не здогадуючись, що сполучення цих двох слів є оксимороном – таким самим, як і «гарячий сніг» чи «живий труп». Диктатура партійних вождів, на яку перетворилася диктатура партії завдяки її побудові на засадах «демократичного централізму», спочатку приховувалася за терміном «диктатура пролетаріату», а після проголошення побудованим соціалізму як першої фази комунізму компартійні ідеологи взагалі відмовилися від терміна «диктатура» та замінили його словом «народовладдя».

На всенародне обговорення було винесено такі законопроекти: заснування системи з'їздів народних депутатів, перетворення Верховної Ради СРСР на постійний орган, демократизація виборів, тобто надання їм змагальності шляхом висування кількох кандидатів на кожне місце народного депутата, пряме представництво громадсько-політичних організацій у вищих органах влади. Кількість зауважень і пропозицій при обговоренні законопроектів перевищила 300 тис. Сумнів викликала у багатьох, як повідомляв М.Горбачов, лише ідея обрання третини народних депутатів з'їзду не у виборчих округах, а шляхом висуванням від громадсько-політичних організацій.

Прагнучи розвіяти сумніви, генсек указував на велику чисельність цих організацій. Вони, дійсно, увібрали у себе основну масу народу: партія – майже 20 млн членів, комсомол – 36 млн, ради ветеранів – понад 50 млн людей старшого покоління тощо¹⁸. Ось тільки не наголосив він, що всі ці організації будувалися на засадах «демократичного централізму», далеких від реально-народовладдя.

Вплив конституційної реформи на суспільно-політичне життя став зрозумілим для команди М.Горбачова не відразу. Після березневих виборів 1989 р. на з'їзді народних депутатів СРСР оформилася демократична опозиція, до якої примкнув найбільш потужний суперник М.Горбачова – Б.Єльцин. Однак на з'їзді, як і в обраній ним Верховній Раді СРСР, панувала, за визначенням одного з лідерів опозиції Ю.Афанасьєва, «агресивно-слухняна більшість». Диктат КПРС над суспільством залишався зовні непорушним, але тільки тому, що партійні функціонери звикли керувати, а радянські чиновники – бути керованими. Комуністична ідеологія, яка завжди була важливою підпорою диктатури, справляла дедалі менший вплив на суспільство. Межі «гласності» розширилися, люди почали захлинатися під зливою сенсаційної інформації про злочини сталінської, а згодом і ленінської доби, про реальне становище у своїй державі порівняно з країнами, які вони звикли називати «капіталістичними».

Хоч і не відразу та не без боротьби, але М.Горбачов змушений був відмовитися на позачерговому III з'їзді народних депутатів СРСР у березні 1990 р. від зафіксованого у ст.6 Конституції СРСР положення про «керівну і спрямовуючу» роль КПРС у державі та у суспільстві. Зрозуміло, що позачерговий з'їзд було скликано не для того, щоб вирішити долю статті Основного закону, навколо якої точилися гострі дебати. М.Горбачов скликав його, щоб відійти на певну дистанцію від ЦК КПРС. Його позиції у найвищому органі партії захиталися. Цекісти зрозуміли, нарешті, що завдяки конституційній реформі вони втратили владу над суспільством, і звинуватили у цьому свого генсека. З іншого боку, пост генерального секретаря ЦК КПРС перестав бути всевладним, і М.Горбачов поспішив очолити радянську владну вертикаль. Він уже володів найвищою посадою у цій вертикалі – голови Верховної Ради СРСР. Проте еквівалентною посту генсека дореформеної КПРС мала бути посада голови держави, а не парламенту. З'їзд народних депутатів 15 березня 1990 р. подарував йому незвичний для радянської системи влади пост президента СРСР. М.Горбачов не наважився виставити свою кандидатуру на загальносоюзні президентські вибори, щоб не конкурувати з Б.Єльциним, який завдяки союзу з демократичними силами набував дедалі більшої популярності у країні.

Скасування ст.6 Конституції СРСР було логічним продовженням конституційної реформи 1988 р. Однак найбільш вагомим її наслідком стала ситуація у країні після перших вільних виборів до законодавчих органів влади союзних республік, що відбулися 4 березня 1990 р.

¹⁸ Горбачёв М.С. К полномочию Советов и созданию социалистического правового государства: Доклад и заключительное слово на внеочередной двенадцатой сессии Верховного Совета СССР одиннадцатого созыва 29 ноября – 1 декабря 1988 года. – Москва, 1988. – С.10–11, 30–31.

Передвиборча боротьба показала, що в державі наростає національно-визвольний рух, спрямований проти загальносоюзного центру, який тримав союзні республіки у «чорному тілі». Ішлося не тільки про республіки Прибалтики. В УРСР могутнім чинником суспільно-політичного життя ставав утворений у вересні 1989 р. Народний рух України за перебудову. Відірвана від загальносоюзного центру російська номенклатура на чолі з Б.Єльциним розгортала боротьбу за суверенізацію РРФСР. Одним із передвиборних зобов'язань Б.Єльцина була обіцянка здійснити зміни в Конституції РРФСР у напрямі запровадження поста президента, а також узяти участь у кандидатських перегонах на всеросійських президентських виборах. На засіданні політбюро ЦК КПРС 9 листопада 1989 р. голова Ради Міністрів СРСР М.Рижков зауважив: «Треба боятися не Прибалтики, а Росії і України. Тхне загальним розвалом»¹⁹.

«Парад суверенітетів» було започатковано у чотирьох регіонах країни ще до перших вільних виборів у Верховні Ради союзних республік та місцеві ради, тобто до появи в радянських органах влади позаноменклатурних громадських діячів, найбільш рішуче налаштованих здобути незалежний статус для своїх народів. 16 листопада 1988 р. Верховна Рада Естонії прийняла Декларацію про суверенітет Естонської РСР, в якій проголошувалося верховенство на її території республіканських законів порівняно із загальносоюзними. З ідентичними ініціативами виступили 26 травня 1989 р. Литовська РСР, 28 липня – Латвійська РСР і 23 вересня 1989 р. – Азербайджанська РСР. У всіх чотирьох випадках не йшлося про вихід зі складу СРСР, хоча в радянських конституціях, що приймалися після утворення Радянського Союзу, зберігалася норма про вихід – без процедури її можливої реалізації.

Березневі вибори 1990 р. до законодавчих органів союзних республік змінили характер радянської влади. В Українській РСР вона, як і раніше, зосереджувалася в руках першого секретаря ЦК КПУ В.Івашка, проте його позиції у системі влади забезпечувалися тим, що він став головою Верховної Ради.

Після трансформації компартійно-радянської системи, спричиненої конституційною реформою, Верховна Рада стала єдиним центром влади. Як і раніше, влада залишалася функціонально неподіленою, незважаючи на наявність окремих виконавських, законодавчих і судових органів, які функціонували у класичній моделі радянської влади 1917–1989 рр. Це означало, що у влади залишався присмак диктатури. Український республіканський парламент 1990 р. мало нагадував парламенти демократичних країн. Проте він уже не був схожим на Верховну Раду попереднього скликання.

Слід говорити лише про присмак диктатури, а не про диктатуру в повному обсязі. Диктаторські функції у спадок від партії здобув парламент у цілому, і тому вони розчинялися серед 450 депутатів. Крім того, – що було

¹⁹ Союз можно было сохранить: Белая книга: Документы и факты о политике М.С.Горбачёва по реформированию и сохранению многонационального государства. – Москва, 2007. – С.99.

найважливішим, – відносини залежності між ланками тієї системи влади, яку уособлював парламент, були прямими, тобто демократичними. За парламентом стояв народ, який мав право позбавити повноважень будь-якого народного депутата на наступних вільних виборах. За керівництвом парламенту стояли народні депутати, які могли змінити його в будь-яку мить.

У новій суспільно-політичній ситуації, яка склалася у країні після виборів до Верховних Рад союзних республік та місцевих рад, 11 березня 1990 р. парламент Литовської РСР прийняв Акт відновлення незалежності Литовської держави. 4 травня Верховна Рада Латвійської РСР ухвалила Декларацію про відновлення незалежності Латвійської Республіки. Не менш радикальну постанову з проголошенням виходу зі складу СРСР 8 травня прийняла Естонська РСР.

Парламентарі республік Прибалтики мали рацію: ці держави було включено до складу СРСР на підставі таємного пакту Ріббентропа – Молотова, наявність якого визнав і засудив у грудні 1989 р. II з'їзд народних депутатів СРСР. Після проголошення незалежності три республіки понад рік залишалися в невизначеному статусі. Президент СРСР М. Горбачов усе-таки змушений був визнати їх незалежність 6 вересня 1991 р.

У Верховній Раді Української РСР компартійно-радянська номенклатура кількісно переважала, але не панувала. Делегати від НРУ і члени КПРС, обрані за списками Демократичного блоку, уміло використовували методи парламентської боротьби, щоб пропагувати свої цілі та нав'язувати їх політичному супротивнику, який перебував у стані паніки, адже «революція згори» на очах перетворювалася на «революцію знизу». Перипетії парламентської боротьби оперативно висвітлювалися засобами масової інформації. Парламентські дебати транслювалися у прямому ефірі. Усі громадяни мали змогу оцінювати те, що відбувалося на політичній авансцені.

Номенклатура, на відміну від парламентської опозиції, трималася у Верховній Раді згуртовано. Проте вона не мала стратегічної лінії і пливла за потоком подій, бажаючи пристосовуватися до швидкісних змін у суспільстві та зберегти владу. В. Івашко уникав прямої конфронтації з опозицією. За згодою більшості опозиція взяла під свій контроль 7 парламентських комісій із 23 наявних.

У парламенті, який сформувався після перших вільних виборів, відчувався не тільки політичний, але й географічний поділ між депутатами. М. Батіг змушений був визнати:

«Нам, народним депутатам, членам Народного руху України, гірко і боляче, що більшу частину парламенту України складає старий консервативний партапарат, який руйнує будь-яку розумну думку. Але ще гірше буває на душі, коли розмовляєш з народними депутатами зі східних областей України, які не розуміють української мови, не знають нашої історії, не вірять у нашу символіку»²⁰.

²⁰ Бойко О. Україна у 1985–1991 рр.: Основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – К., 2002. – С. 151.

7 березня 1990 р. політбюро ЦК КПРС розглянуло підсумки російських виборів. На відміну від минулорічних виборів народних депутатів СРСР, ці вибори були прямими: влада вже не наважувалася, побоюючись народного гніву, виділяти квоти для депутатів від громадсько-політичних організацій. Переважна більшість членів політбюро ЦК оцінила вибори як задовільні, сподіваючись на те, що загальносоюзний центр зможе утримати державоутворюючу республіку під своїм контролем.

Лише І.Фролов, який перебував у команді М.Горбачова як його помічник у 1987–1989 рр., після чого став секретарем ЦК (а з липня 1990 р. – членом політбюро ЦК КПРС), не поділяв оптимізму присутніх. Для нього, академіка АН СРСР у галузі філософії, раптом відкрилася не тільки небезпека конституційної реформи, а й та основа, на якій вона базувалася: запроваджена В.Леніним фальшива оболонка радянської централізованої держави. Партія перебувала у глибокій кризі, але ж саме вона, за задумом В.Леніна, тримала на собі державу, оформлену у вигляді союзу вільних і рівноправних республік з конституційним правом виходу з «федерації». Намір Б.Єльцина домогтися поста президента Росії ламав ленінську конструкцію влади з плачевними наслідками для загальносоюзного центру. Про дальші його кроки вже як очільника Росії можна було тільки здогадуватися.

Проаналізуємо виступ І.Фролова на цьому засіданні політбюро ЦК КПРС. Текст наводиться за використанням Р.Піхоею робочим записом, який зберігається в недоступному для інших дослідників Архіві Президента Російської Федерації. Запис був такого змісту:

«Треба тут визнати нашу поразку, реально й недвозначно... Мені здається, це дуже сумнівний тепер показник: скільки ми голосів одержали за членів партії, і тому подібне, бо знаємо – є розкол. І Попов²¹ у партії, і Юрій Афанасьєв²² у партії... Але справа не у цьому. Я думаю, що найбільший наш недогляд полягав у тому, що не провадилася робота у виробничих колективах. Ми кинули робітників і селян – ось що я вам кажу прямо та відверто! Ми просто кинули їх! І не дивно, що тепер у Ленінграді починають розвиватися самостійні рухи... Афанасьєв та інші не хочуть виходити з партії, щоб підірвати її на з'їзді (наближався XXVIII з'їзд КПРС – С.К.). Нам треба більш енергійно прибирати старі кадри. Через них втрачаємо партію. Наше становище мало відрізняється від становища в інших країнах Східної Європи... І нарешті, останнє. Звичайно, свої найпотужніші бомби, я не знаю, яка, термоядерна або ще щось, закладені у вигляді російських структур – і у вигляді партійних структур, і у вигляді ось цих Рад тощо. Вони взагалі загублять всю нашу Федерацію у цілому. Тому на їх діяльність не випадково переключилися ось ці попови й інші – Афанасьєв

²¹ Гавриїл Попов – російський економіст і політик, із квітня 1990 р. – голова Московської міської ради народних депутатів, із червня 1991 р. – мер Москви.

²² Юрій Афанасьєв – з 1986 р. ректор Московського історико-архівного університету, делегат XIX Всесоюзної партконференції, із 1989 р. народний депутат СРСР, член Міжрегіональної депутатської групи, один із засновників руху «Демократична Росія».

та Єльцин... Потрібні якісь саме партійні рішення... Треба визначатися. Треба приймати рішення. Треба переходити в контратаку... Інакше з'їзд принесе таке – ми навіть самі не помітимо, як ми опинимося в іншій, чужій нам країні, і в іншій, чужій нам партії»²³.

У травні 1990 р. відбувся I з'їзд народних депутатів Росії. Незважаючи на відчайдушну протидію загальносоюзного центру, головою Верховної Ради РРФСР обрали Б.Єльцина. Парадоксально, але прагнення до суверенізації найбільш яскраво проявилось не в національних республіках (за винятком Грузії і Прибалтики), а в Російській Федерації. Становище її в Радянському Союзі завжди залишалося двозначним. Росія була державоутворюючою республікою, і загальносоюзний центр відстоював передусім її інтереси. У неофіційній «табелі про ранги» росіяни були титульною нацією в масштабі всього СРСР, а не тільки Російської Федерації. Це означало, що вони не ставали національною меншиною в будь-якій союзній або автономній республіці. Радянський Союз на Заході часто називали Росією, і ніхто не виступав зі спростовуваннями. Навпаки, перебуваючи в Україні, М.Горбачов часом називав СРСР Росією, що прикро бентежило українців, навіть В.Щербицького. Проте Росія формально була політично ущемленою, адже Кремль не міг собі дозволити існування двох центрів влади – і союзної, і російської.

У ранзі голови парламенту Б.Єльцин виклав на прес-конференції своє розуміння російського суверенітету: «Ґрунтуючись на Декларації про суверенітет, яка буде прийнята, на необхідних законах, Росія буде самостійна в усьому, і рішення її повинні бути вище союзних»²⁴. Отже Б.Єльцин мав намір скористатися закладеними в конституціях СРСР та радянських республік нормами, щоб усунути від влади загальносоюзний компартійно-радянський центр.

12 червня 1990 р. з'їзд народних депутатів Росії практично одногосно прийняв Декларацію про державний суверенітет РРФСР. У цьому документі було втілено найгірші очікування І.Фролова. Форум запевнив у своїй рішучості створити демократичну правову державу у складі оновленого Союзу РСР. Установлювалася повнота влади РРФСР у вирішенні всіх питань державного і громадського життя, за винятком тих, які вона добровільно передасть у відання центру. Дія актів СРСР, які вступали у суперечність зі суверенними правами РРФСР, припинялася. Зокрема ст.7 проголошувала: РРФСР зберігає за собою право вільного виходу з СРСР у порядку, встановленому союзним договором і заснованим на ньому законодавством. Право союзних республік на вихід із СРСР декларувалося в усіх радянських конституціях, але тільки тепер виникав механізм виходу. Останнім пунктом автори документа стверджували, що він стане основою для розробки нової Конституції РРФСР, укладення союзного договору й удосконалення республіканського

²³ Пихоя Р.Г. Советский Союз: история власти: 1945–1991. – С.582.

²⁴ Советская Россия (Москва). – 1990. – 31 мая.

законодавства²⁵. Заключною подією I з'їзду народних депутатів РРФСР стала заява Б.Єльцина про вихід із КПСР.

Компартійно-радянська номенклатура в національних республіках перестала розраховувати на підтримку Москви, де точилася боротьба між двома центрами влади. Частина її почала розуміти, що вже залежить не стільки від Кремля, хто б у ньому не сидів, скільки від власних виборців. Тому у середовищі номенклатурних працівників України почали множитися так звані «суверен-комуністи». Вони розглядали діячів Народного руху та інших опозиційних депутатів Верховної Ради не як противників, а як ситуативних союзників у справі суверенізації республіки. Найбільш далекоглядним в оцінці політичної ситуації виявився Л.Кравчук. Стартові позиції для особистої політичної кар'єри він здобув у попередній системі влади: у 1988 р. став завідувачем ідеологічного відділу ЦК КПУ, наступного року був обраний на посаду секретаря ЦК з ідеологічних питань, а у червні 1990 р. отримав пости члена політбюро і другого секретаря ЦК КПУ.

Конституційною реформою М.Горбачов і його команда реформаторів довели, що готові йти на далекосяжні поступки, аби зберегти за собою політичну владу. Проте у сфері міжнаціональних відносин вони не були на таке готові. Ідеал національно-державного устрою втілювався для М.Горбачова в афоризмі «сильний центр – сильні республіки». Явно не йшлося про перетворення СРСР на справжню федерацію, тобто на державу, де регіони мали б чітко окреслені конституційні повноваження, непідвладні центру. Радянські конституції лише проголошували права, але у суб'єктів федерації не існувало реальних прав, здійснюваних суверенно, без звернення по дозвіл до центральних відомств. Це визнавав і М.Горбачов. Виступаючи в Литві у січні 1990 р. він сказав: «Треба дати можливість кожному народу реалізувати свій потенціал, у всій повноті наповнити федерацію новим, реальним змістом»²⁶.

Коли Верховні Ради республік Прибалтики, маючи підтримку центральних комітетів своїх компартій, приймали декларації, Верховна Рада УРСР виступала з їх засудженням, стверджуючи, що це завдає шкоди інтересам СРСР як соціалістичної федерації, не сприяє єдності і згуртованості радянських народів. Відповідним чином реагували й парламенти інших союзних республік. Але крок Росії просигналізував, що московський центр охоплений кризою і не може більше утримувати інші народи в покорі. Одразу виявилось, що не існують інші, несилкові способи функціонування створеної більшовиками на уламках колишньої імперії багатонаціональної радянської держави. Кожна з республік залишалася радянською у третьому поколінні, «верхи» й «низи» в них могли існувати тільки так, як визначала комуністична доктрина, але в кожній раптом з'явилися суверен-комуністи, котрі прагнули відійти на певну відстань від загальносоюзного центру. Про вихід із липової федерації ніхто у цей час не думав у «верхах» національних республік, для

²⁵ История России XX в. / Под ред. А.О.Чубарьяна. – Москва, 2003. – С.341–343.

²⁶ Союз можно было сохранить... – С.119.

цього не вистачало фантазії. Менше за все про це думав Б.Сльцин, який аж ніяк не бажав розпаду СРСР і використовував закладені в його конструкцію «найпотужніші бомби» (користуючись лексикою І.Фролова) з прагматичною метою: подолати М.Горбачова.

Російський приклад радикалізував українських парламентарів. У спогадах, написаних у червні 2010 р., тодішній завідувач відділом національних відносин ЦК КПУ і голова парламентської комісії з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин М.Шульга вказав, що Україні був кинутий виклик іззовні – від Верховної Ради Російської Федерації, і зсередини:

«Кожен із щойно обраних до парламенту депутатів витримав шалену конкуренцію в своєму окрузі. Суперники в округах слідкували за кожним його кроком, за кожною помилкою, обмовкою. Виборці з ранку до ночі слухали трансляції з Верховної Ради, вони знали за голосами майже кожного депутата. Залежність депутатів від виборців була в той час найбільшою за всі роки незалежності України. Тому кожен із депутатів у процесі роботи над Декларацією намагався якомога повніше передати ті сподівання, ті ідеї, які поділялися його виборцями»²⁷.

Безумовно, М.Шульга перебільшував, коли ручався за позицію кожного депутата. У Верховній Раді УРСР, так само, як на з'їзді народних депутатів СРСР, переважала «агресивно-слухняна більшість», за визначенням Ю.Афанасьєва, котра цілком підпорядковувалася парламентському керівництву. Однак останнє було у стані розгубленості й не знало, якими інструкціями можуть бути озброєні народні обранці, коли народ перебував в очікуванні радикальних реформ.

19–23 червня 1990 р. в Києві проходив XXVIII з'їзд Компартії України. Не маючи змоги одночасно керувати Верховною Радою та компартійною організацією республіки, В.Івашко відмовився від посади першого секретаря ЦК КПУ на користь С.Гуренка. Верховна Рада з 28 червня почала обговорювати питання про державний суверенітет України, але через кілька днів 63 народних депутати на чолі з В.Івашком, які були делегатами XXVIII з'їзду КПРС, покинули Київ. Головуючим у парламенті залишився заступник голови І.Плющ.

5 липня 1990 р. на обговорення депутатів винесли зведений проект декларації, підготовлений на підставі кількох проектів у розпорядженні Президії Верховної Ради, і пропозицій, внесених у попередні дні. Відповідаючи на запитання депутатів, коли парламент зможе проголосувати хоча б у першому читанні за декларацію, І.Плющ заявив, що існує кворум для обговорення внесеного М.Шульгою проекту, але його немає для результативного голосування. Тоді «Народна рада» (демократична опозиція у Верховній Раді 1990–1994 рр.) уповноважила В.Чорновола зробити 6 липня у стінах парламенту таку заяву:

²⁷ Декларація про державний суверенітет України: Історія прийняття, документи, свідчення. – Житомир, 2010. – С.30–31.

«На тривалий час робота сесії Верховної Ради України паралізована через відсутність значної частини членів парламенту – комуністів, які без дозволу сесії вибули на з'їзди КПУ і КПРС. У їх числі – голова Верховної Ради і його заступник. Це абсолютно неприпустимо, особливо в умовах політичного і соціального напруження в республіці, і свідчить, що вузькопартійні інтереси поставлені вище інтересів народу України...

У зв'язку з цим пропонуємо:

Перше. негайно відкликати всіх депутатів УРСР, делегатів з'їзду КПРС, для участі в роботі Верховної Ради України.

Друге. У випадку ігнорування цієї вимоги і подальшого саботажу роботи сесії Верховної Ради поставити перед Верховною Радою УРСР і народом питання про зміну керівництва Верховної Ради»²⁸.

Заяву «Народної ради» підтримала більшістю депутатів із групи комуністів «За радянську суверенну Україну» (так звана «група 239»). Генеральний директор комбінату «Придніпровський» В.Веретенников сказав, що йому соромно бути присутнім на сесії, яка тиждень розглядає питання й жодного рішення не виносить. Військовослужбовець В.Ізмалков заявив, що він уже ставив на координаційній раді депутатської групи «За радянську суверенну Україну» питання про термінове відкликання депутатів із Москви, а зараз просить всіх присутніх проголосувати за те, щоб «працювати тут по суверенітету». Голова колгоспу «Більшовик» Білгород-Дністровського району на Одещині П.Гальцев був категоричний: «У понеділок (тобто 9 липня – С.К.) на 10-ту годину необхідно викликати всіх сюди і стати до роботи». Верховна Рада своєю постановою зобов'язала делегатів партійного з'їзду повернутися додому²⁹.

Ранкове засідання Верховної Ради 9 липня І.Плющ почав з інформації про те, що літак із делегатами вже приземлився у Жулянах, після чого зачитав привезений депутатами, які прибули раніше, лист С.Гуренка і Л.Кравчука до Верховної Ради. Секретарі ЦК КПУ заперечили звинувачення в тому, що вони ставлять вузькопартійні інтереси вище загальнонародних і з обуренням заявили:

«Кожній неупередженій людині ясно, що на з'їзді, до якого прикута увага всього світу, вирішується подальша доля не лише партії, а й нашої держави. І ми відстоюємо тут життєві інтереси своєї республіки, її народу, перш за все утвердження державного суверенітету, соціального захисту трудящих при переході до ринкових відносин, відродження духовності і культури, ліквідації наслідків чорнобильської аварії»³⁰.

Цей лист цікавий передусім психологічним станом керівників КПУ та інших регіональних відгалужень КПРС. Позбавлені конституційною реформою 1988 р. диктаторської влади, вони продовжували прикидатися

²⁸ Там само. – С.353–354.

²⁹ Там само. – С.355–356.

³⁰ Там само. – С.386.

вершителями долі радянських народів. Вони вже розуміли, що партія перетворюється на маргінальну політичну силу, але підтримали на з'їзді кандидатуру М.Горбачова на пост генерального секретаря ЦК, оскільки той зайняв найвищу посаду – президента СРСР.

Заява секретарів ЦК КПУ обурила депутатів від «Народної ради», і вони поспішили роз'яснити комуністам, що їхня партія вже перебуває в іншій політичній реальності. С.Головатий поставив риторичне запитання: «Хто є сувереном на українській землі – український народ чи КПРС та її бойовий загін – КПУ?». О.Сугоняко підкреслив: «Ми говоримо про те, що сьогодні влада має переходити від КПРС до рад, і ми з вами зараз бачимо, як цей процес гальмується тими силами, які мали б відстоювати інтереси нашого народу». Д.Захарук запропонував негайно поіменним голосуванням розв'язати питання про позбавлення В.Івашка обов'язків голови Верховної Ради. Завершуючи дискусію, І.Плющ поставив на голосування пропозицію негайно приступити до обговорення Декларації про державний суверенітет із тим, щоб з 11 липня винести доопрацьований проект на постатейне обговорення³¹.

11 липня у Верховній Раді почалося з сенсаційної події: І.Плющ зачитав заяву В.Івашка про відставку з посади голови:

«За мій негайний приїзд до Києва проголосувало понад 200 членів партії, на найвищому форумі якої я присутній не тільки як делегат, але і як член Політбюро Центрального Комітету, – скаржився він. – Не можу не звернути увагу і на незрозуміло пасивну позицію у всій цій справі представників ЦК Компартії України, що входять до складу народних депутатів. Зважаючи на все сказане, приходжу до висновку, що зараз не маю у Верховній Раді УРСР надійної опори для здійснення програми економічного, соціального і культурного відродження України, як я її собі розумію»³².

Насправді В.Івашко не сказав головного: щоб розвантажити себе від партійних справ і зосередитися на обов'язках президента СРСР, М.Горбачов загнував пост заступника генерального секретаря ЦК КПРС, який і було йому запропоновано. Загальносоюзна посада на чолі деградуючої партії здалася В.Івашкові більш вагомою, ніж повноцінний пост лідера республіканського парламенту.

Капітулянтство В.Івашка деморалізувало комуністичну більшість парламенту й полегшило опозиції прийняття радикального за змістом документа, який утверджував суверенітет України. Ураховуючи історичне значення документа, депутати багаторазово зважували кожне слово декларації, а за їхніми дебатами по телебаченню й радіо стежила чи не вся республіка. 16 липня 1990 р. Верховна Рада поіменним голосуванням ухвалила Декларацію про державний суверенітет України (проти висловилися тільки 4, утримався 1).

³¹ Там само. – С.389–392.

³² Там само. – С.508–509.

Державний суверенітет України визначався як верховенство, самостійність, повнота й неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах. Від імені народу України могла виступати лише Верховна Рада. Територія УРСР в існуючих кордонах проголошувалася недоторканою.

У частині документа, де характеризувалася економічна самостійність України, підкреслювався намір створити власні банки, зокрема зовнішньоекономічний, а також цінову, фінансову, митну, податкову системи. Республіка мала самостійно формувати державний бюджет, а за необхідності – запровадити власну грошову одиницю.

Проголошувався намір забезпечити національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості, традицій, функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя. Усім національностям, які мешкали на території республіки, гарантувалося право на вільний національно-культурний розвиток.

У декларації вказувалося, що Україна має право на власні збройні сили, внутрішні війська та органи державної безпеки. Вона самостійно визначатиме порядок проходження військової служби громадянами республіки. Проголошувався намір стати в майбутньому нейтральною державою, яка не братиме участі у військових блоках і дотримуватиметься трьох принципів: не приймати, не виробляти й не набувати ядерної зброї.

Після прийняття декларації Верховна Рада розглянула заяву свого голови та задовольнила прохання про відставку. Політико-психологічна ситуація, в яку потрапила КПУ після відставки В.Івашка, не дала змоги першому секретареві ЦК С.Гуренку взяти участь у балотуванні. Тому більшість депутатів, яка представляла інтереси номенклатури, віддала перевагу публічному політику Л.Кравчуку.

«Група 239» проголосувала за Декларацію про державний суверенітет майже в повному складі. Але в її членів аж ніяк не було бажання розвалити наддержаву, у котрій вони народилися і де зробили успішну кар'єру. Надалі комуністична більшість у парламенті заблокувала зусилля «Народної ради» втілювати у життя революційні положення документа. Тільки під тиском громадськості Верховна Рада спромоглася 10 жовтня 1990 р. ухвалити рішення про повернення в Україну для продовження служби військовослужбовців радянської армії, призваних із території республіки.

В одному всі політичні сили, представлені у Верховній Раді, виявляли твердість: в утвердженні її статусу як найвищого законодавчого органу. У зв'язку з прийняттям республіканських декларацій про державний суверенітет союзний договір 1922 р. втратив правову основу. Тому команда М.Горбачова розіслала в республіки проект нового документа, за яким складові СРСР визнавалися суверенними державами, що мали всю повноту влади на своїй території, але все ж проголошувалося верховенство союзних законів над республіканськими. Друга сесія Верховної Ради УРСР 23 жовтня прийняла закон «Про зміни і доповнення до Конституції (Основного

закону) Української РСР», в якому із семимісячним запізненням порівняно з III з'їздом народних депутатів СРСР скасовувалася стаття про «керівну і спрямовуючу роль» компартії у житті держави й суспільства. Змінювалася, однак, і ст. 71: тепер вона проголошувала на території УРСР верховенство законів республіки, а не загальносоюзних актів.

Візит Б.Єльцина до Києва 19 листопада 1990 р. ознаменувався підписанням українсько-російського договору. Це істотно підвищило особистий авторитет Л.Кравчука, посилило позиції суверен-комуністів у парламенті й послабило вплив ортодоксів, які гуртувалися навколо С.Гуренка. До кінця року Л.Кравчук уклав двосторонні угоди з республіками Прибалтики, Білоруссю, Узбекистаном, Казахстаном.

Щоб політично знецінити проголошені союзними республіками декларації про державний суверенітет, команда М.Горбачова на IV з'їзді народних депутатів СРСР у листопаді 1990 р. провела рішення організувати всесоюзний референдум щодо збереження Радянського Союзу. Затверджувалося запитання в такій формі: «Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?».

Організатори референдуму розраховували на те, що більшість громадян висловляться за збереження країни, у котрій вони народилися й вирости. Заспокійливі словосполучення «оновлена федерація», «повною мірою», «суверенні республіки» не мали жодного правового наповнення. Розуміючи небезпеку такого референдуму, шість союзних республік із наявних п'ятнадцяти відмовилися брати в ньому участь (три прибалтійських, Вірменія, Грузія, Молдова). Однак у Верховній Раді УРСР у 1990 р. та першій половині 1991 р. тон завдавали не суверен-комуністи, а ортодокси. Через це український парламент прагнув підтримувати діалог із центральною владою, яка вперше з 1920-х рр. була охоплена внутрішніми чварами.

Підтримуючи діалог, Л.Кравчукові все-таки вдалося відстояти Декларацію про державний суверенітет України. Поряд зі всесоюзним референдумом Верховна Рада організувала республіканське опитування населення за формулою: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?».

17 березня 1991 р. громадяни України переважаючою більшістю голосів позитивно відповіли на обидва запитання. Ствердну відповідь на поставлене Верховною Радою СРСР питання дали 70,2% тих, хто взяв участь у голосуванні. Декларацію про державний суверенітет України підтримали 80,2% громадян. Це означало, що всесоюзний референдум не зупинив процес дезінтеграції радянської наддержави.

Ідучи за прикладом Росії, Верховна Рада УРСР прийняла 3 липня 1991 р. три закони, які впроваджували в радянську систему влади чужорідний елемент – посаду президента: «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного

закону) Української РСР», «Про Президента Української РСР», «Про вибори Президента Української РСР». Вибори призначалися на 1 грудня 1991 р.

Розглядаючи підсумки всесоюзного референдуму як свою перемогу, М.Горбачов розпочав переговори з республіками, котрі взяли в ньому участь, про укладення нового союзного договору – так званий «новоогарьовський процес». Новий проект було розіслано з повідомленням про те, що підписання документа заплановане на вересень – жовтень 1991 р. 2 серпня президент СРСР по телебаченню повідомив, що 20 серпня очікується підписання союзного договору Росією, Казахстаном та Узбекистаном, після чого поїхав на Кримський півострів відпочивати.

У ніч на 19 серпня 1991 р. в Москві було утворено Державний комітет із надзвичайного стану (ДКНС; рос. «ГКЧП»), в якому зібралися вищі керівники загальносоюзного центру. Головною метою заколотників було перешкодити підписанню 20 серпня союзного договору, тобто запобігти знеціненню своїх службових посад. За відсутності ізольованого на кримській дачі М.Горбачова функції президента СРСР узяв на себе Б.Єльцин. За перші два дні путчу проявилось небажання армії й усіх силовиків брати участь у розпалюваній путчистами громадянській війні. На третій день, коли стало зрозумілим, що за організаторами заколоту ніхто не стоїть, вони визнали свою поразку.

Упродовж 19–20 серпня голови восьми обласних виконкомів, які контролювалися Компартією України, а також керівництво Кримської АРСР визнали владу ДКНС, причому не під тиском, оскільки надзвичайного стану в УРСР не було запроваджено, а з ідейних переконань. В.Чорноволові вдалося знайти у Львівському обкомі КПУ шифровану телефонограму за підписом С.Гуренка, яка давала вказівку всім парткомам, райкомам та обкомам підтримати ДКНС. 23 серпня ця телефонограма опинилася в розпорядженні Президії Верховної Ради. Того дня вона засідала майже безперервно під акомпанемент повідомлень із надзвичайної сесії російського парламенту – про арешт В.Івашка, перепідпорядкування радянської армії російському керівництву, опечатування приміщень ЦК КПРС тощо. В інтерв'ю голові Асоціації народних депутатів України О.Барабашу від 6 липня 2011 р. Л.Кравчук описав атмосферу, яка панувала на засіданнях, що передували відкриттю 24 серпня позачергової сесії парламенту:

«А тут Чорновіл приніс зі Львова, десь йому вдалося там якось дістати, телеграму, яку надіслав ЦК Компартії України в усі обкоми партії. Вони (члени Президії Верховної Ради – С.К.) побачили, що оприлюднена така зрадницька стосовно України позиція, і страшенно перелякалися... І коли я зачитав цей документ, тут і Чорновіл сидів на Президії (займаючи посаду голови Львівської обласної ради, В.Чорновіл не був членом Президії – С.К.), я побачив, що вони просто злякалися... Викликали ми на це засідання, наскільки я пам'ятаю, з Ради Міністрів Масика, інших людей, міністра внутрішніх справ, тоді був Васишин. Ми їх викликали, вони розповідали, що відбувається в Україні, які йдуть процеси, що обкоми партії перебувають під серйозним тиском, що хочуть штурмувати

приміщення ЦК Компартії України, про передачу їх у власність Верховної Ради, всі відчули, що справа набуває дуже складного характеру. Отут вони злякалися»³³.

Л.Кравчук у цій розповіді тричі вжив дієслово «злякалися» на адресу колективного керівництва парламенту. Але злякалися всі депутати комуністичної більшості. Поділ «групи 239» на суверен-комуністів та ортодоксів був не ідеологічним, а суто кон'юнктурним. У ситуації радикальних заходів, що їх вживав Б.Єльцин до керівників ЦК КПРС, вони бажали відгородитися від Москви. Становище у власній республіці, як вони сподівалися, ще залишалося під контролем номенклатури.

На позачерговій сесії Верховної Ради УРСР 24 серпня з доповіддю про політичну ситуацію виступив Л.Кравчук. Його пропозиції були суто практичними: наповнити реальним змістом проголошену парламентом і схвалену українським народом Декларацію про державний суверенітет, тобто негайно створити Раду оборони України, Національну гвардію, прийняти закони про департизацію правоохоронних органів і перепідпорядкування армії та всіх силових структур винятково республіканській владі. Закінчувалася доповідь таким висновком: «Враховуючи докорінні зміни, що сталися зараз у країні, ми маємо також переглянути наші позиції відносно змісту Союзного договору. Україна може вступити лише в такий Союз, перебування в якому виключало б найменшу можливість зазіхань будь-кого на наш державний суверенітет»³⁴.

Співповідь очільника «групи 239» О.Мороза була емоційною, але беззмістовною. І.Юхновський від імені «Народної ради» виступив зі вже напрацьованими ввечері попереднього дня пропозиціями: негайно оголосити Україну незалежною демократичною державою, доповнити та зміцнити оголошення незалежності всеукраїнським референдумом, який провести одночасно з виборами Президента України, зупинити діяльність КПРС та КПУ на території республіки. Припиняючи дискусію, що почалася й могла перетворитися на нескінченну, Л.Кравчук зазначив: «Народні депутати вважають, що потрібно подумати і вивчити, а не так одразу поставити на голосування і не проголосувати», після чого оголосив перерву на одну годину³⁵. Пропозиції «Народної ради» були настільки революційними, що всім, без винятку, треба було зібратися з думками. Година виявилася вирішальною у зміні позиції суверен-комуністів (ортодоксів, мабуть, у стінах парламенту вже не залишалося). Упродовж цієї години була усунута й озвучена І.Юхновським вимога деяких народних депутатів провести в пакеті голосування постанов про незалежність України та заборону КПУ.

І.Юхновський під час перерви пішов у кабінет Л.Кравчука із текстом, пізніше відомим як Акт проголошення незалежності України, прихопивши

³³ Здобуття незалежності України, 1991: Історія проголошення, документи, свідчення: У 2 т. – Т.2. – Житомир, 2011. – С.15.

³⁴ Там само. – Т.1. – Житомир, 2011. – С.413.

³⁵ Там само. – С.456.

з собою В.Чорновола й С.Головатого (співавтори, разом із М.Горинем, І.Зайцем, Л.Лук'яненком)³⁶. Вони порозумілися і документ опинився в руках Л.Кравчука, котрий почав запрошувати до свого кабінету потрібних йому депутатів. Про розмови з ними він розповів журналісту В.Портникову у травні 1997 р. Останній 24 серпня 1991 р. весь день перебував у будівлі Верховної Ради. Ближче до вечора побачив у кулуарах Л.Кравчука і запитав його, яких результатів голосування слід чекати? Той відповів: «Я вже все вирішив. Я вже з усіма домовився». Нагадавши Л.Кравчукові про цю зустріч в інтерв'ю у травні 1997 р., журналіст запитав: «Коли Ви встигли провести ці консультації?». Л.Кравчук відповів на це питання й одночасно зазначив, що ідея пакетного голосування була небезпечною, тому що гарантовано відстороняла єдиний легітимний орган влади в республіці від прийняття рішення про незалежність України:

«Я запрошував до себе на зустрічі, перш за все, тих лідерів, за якими справді стояла більшість, це по-перше. По-друге, я тоді орієнтувався не стільки на фракції, яких не було, не стільки на групи, яких також не було, і “Народна рада” існувала суто номінально, адже організаційно вона не була позначена, тим більше, що в жодних документах Верховної Ради це не передбачалося. А я орієнтувався на регіональні депутатські групи, тобто кожна область мала свого лідера, без винятку. І я запросив усіх лідерів областей – 25, і сказав їм, що склалася така ситуація: ми маємо голосувати. І не робіть того, що вам рекомендують, навіть коли говорив із львів'янами, з івано-франківцями, тому що це – безглуздя, це – провокація. Тому що таким чином хочуть – одні, виконуючи якусь, будемо говорити, політичну акцію або позицію, а інші за непорозумінням – можуть не проголосувати за історичний акт, який ось у мене. Я його їм в загальних рисах прочитав – познайомив, і вони всі сказали, що будуть голосувати за цей акт»³⁷.

Поставлений на голосування Акт проголошення незалежності України було схвалено конституційною більшістю голосів: 346 народних депутатів «за», 4 – «проти» за незначної кількості тих, хто утримався. Цього дня Верховна Рада прийняла також ряд постанов: про політичну обстановку і створення умов для запобігання новим спробам військового перевороту, про створення Ради оборони, Збройних сил України, Національної гвардії, про прискорення формування Конституційного Суду. Урядові доручалося організувати перехід у власність України підприємств союзного підпорядкування, запровадити власну грошову одиницю, забезпечивши її конвертування. Особливою постановою Верховна Рада припинила діяльність осередків політичних партій у всіх структурах влади та управління, правоохоронних органах, установах радіо й телебачення, інших державних установах, органах, організаціях. На цьому позачергова сесія парламенту завершила свою роботу.

³⁶ Там само. – Т.2. – С.499–500.

³⁷ Там само. – С.558.

Питання про заборону діяльності КПРС, КПУ на території України залишилося відкритим, але не було зняте з порядку денного. Долею комуністів зайнялася Президія Верховної Ради, яка складалася переважно з їхніх однопартійців. 26 серпня 1991 р. Президія видала указ про тимчасове припинення діяльності Компартії України, а також про опечатування й узяття під охорону службових приміщень парткомів для того, щоб забезпечити збереження майна, документів від розкрадання або знищення. 30 серпня, коли створена Президією Верховної Ради комісія довела участь партапарату в підготовці та здійсненні путчу, Л.Кравчук підписав указ про заборону діяльності КПУ. У тисячолітній українській історії відкривалася нова сторінка.

REFERENCES

1. Bojko, O. (2002). *Ukraina u 1985–1991 rr. Osnovni tendentsii suspil'no-politychnoho rozvytku*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Gorbachev, M.S. (1988). *K polnovlastiju Sovetov i sozdaniju socialisticheskogo pravovogo gosudarstva. Doklad i zakljuchitel'noe slovo na vneocherednoj dvenadcatoj sessii Verhovnogo Soveta SSSR odinnadcatogo sozyva 29 nojabrja – 1 dekabrja 1988 goda*. Moskva [in Russian].
3. Chubar'jan, A. (ed.) (2003). *Istorija Rossii XX veka*. Moskva [in Russian].
4. Kuvaldin, V. (2005). *Tri razvilki gorbachjovskoj perestrojki*. In: *Proryv k svobode. O perestrojke dvadcat' let spustja. Kriticheskij analiz*. Moskva [in Russian].
5. Pajps, R. (1997). *Rossija pri bol'shevikah*. Moskva [in Russian].
6. Pikhoja, R.G. (1998). *Sovetskij Sojuz: istorija vlasti. 1945–1991*. Moskva [in Russian].
7. Slavin, B. (2005). *Perestrojka v zerkale sovremennykh interpretacij*. In: *Proryv k svobode. O perestrojke dvadcat' let spustja. Kriticheskij analiz*. Moskva [in Russian].
8. Chernjaev, A. (2003). *Byl li u Rossii shans?* Moskva [in Russian].
9. Jakovlev, A. (2003). *Sumerki*. Moskva [in Russian].

STANISLAV KULCHYTSKYI

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor, Senior Scientist,
Department of History of Ukraine of the 20–30's of the 20th Century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), s_kul@ukr.net

PRECONDITIONS, COURSE OF EVENTS, AND OUTCOMES OF THE “PARADE OF SOVEREIGNTIES”

“Parade of Sovereignities” is an ironic denomination for the process of the collapse of the Soviet Union. As a rule, the collapse of the Soviet superpower is linked either to the defects of M.Gorbachev’s policy of restructuring the socio-political regime and the socioeconomic system, or to the will of the leaders of the three Slavic republics who gathered in Belovezhskaya Pushcha (Belarus) and announced that the USSR as a geopolitical reality no longer existed. The article reveals that the actions of the leaders of the all-Union center and the Union Republics in the situation of a deepening systemic crisis significantly influenced the process of disintegration of the USSR, but the process of the disintegration itself was conditioned both by objective reasons that emerged in the second half of the 20th century and by the actions of the leaders

of the RCP(b)–VKP(b)–CPSU of previous generations. It also proves that both the politicians and the social scientists of the third Soviet generation misunderstood the nature of the Soviet system of power, which form significantly differed from its essence. In this connection, the radical difference between revolutionary Marxism of the middle of the 19th century and Leninism which was formed in other historical circumstances is substantiated. The author analyzes the unique model of totalitarian power created by V.Lenin that had nothing to do with Marxism, but used the Marxist phraseology to mask its independence on the people. Particular attention is paid to the circumstances of the development and approval of the 1988 constitutional reform, which destroyed the Leninist model of power and returned to the citizens the sovereignty gained by society after the overthrow of autocracy, but lost after the Bolshevik coup in the autumn of 1917. Removing the party from the implementation of state functions and the introduction of free elections with alternative candidates turned the Soviets (Councils) into organs of democratic power, while the party was thrown back on the roadside of political life. Since the Soviet empire, including the enslaved countries of Central and Eastern Europe, was based on the dictatorship of the CPSU leaders, the elimination of this dictatorship led to the sovereignty of the first external belt of the empire and then the Union republics unexpectedly for the initiators of the policy of perestroika. This paper proves that the process of transition of power from the Communist Party committees to the Soviets (Councils) of people's deputies elected in free elections was quite lengthy and combined with the process of sovereignty of the Union republics. The Sovereignty of the Ukrainian SSR can be traced through the study of the circumstances of the adoption of two state-building documents – the Declaration on State Sovereignty and the Act of Declaration of Independence. Particular attention is paid to the relations between the communist majority and the opposition within the people's deputies of the Verkhovna Rada (Supreme Council), as well as the flowing relationship between the orthodox communists and the sovereign communists within the communist majority. The author also determines the circumstances, under which the Presidium of the Verkhovna Rada, which consisted mainly of representatives of the communist majority, initially ceased the activity of the CPSU–KPU on the territory of Ukraine, and, in a few days, banned the Communist Party of Ukraine.

Keywords: *evolutionary Marxism, Marxist phraseology in Leninism, soviet system of power, perestroika, 1988 constitutional reform, 1990 free elections, “Parade of Sovereignties”, Declaration on State Sovereignty of Ukraine, Act of Declaration of Independence of Ukraine.*